

Наталія СЛІПАЧУК,
orcid.org/0000-000106504-3827

кандидат філологічних наук,

старший викладач кафедри англійської мови

*Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Хмельницька область, Україна) nataliaslipachuk@gmail.com*

КОНКРЕТНО-ІСТОРИЧНИЙ І ТИПОЛОГІЧНИЙ ВИМІРИ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНОСТІ

У цьому дослідженні ставиться завдання здійснити огляд літературознавчих концепцій екзистенціальності та принципів аналізу художнього втілення такого феномена. Ми вважаємо за доцільне, по-перше, розрізнити філософсько-антропологічне й екзистенційне трактування сутності людини та, по-друге, встановити відмінність літературного екзистенціалізму як конкретно-історичного напрямку, що склався в першій половині й середині ХХ століття., від екзистенціальної філософії як типологічного типу філософствування і відповідного йому екзистенціального типу художньої свідомості.

Філософська антропологія впродовж останніх століть намагалася з'ясувати сутність людини через її відмінність від тварини. Представники різних філософських напрямів і течій називали її розумною, ексцентричною, символічною, такою, що грає, і таке інше. Але наприкінці ХІХ – початку ХХ століття в гуманітаристиці з'явилася нова парадигма, в межах якої людина трактується насамперед через її відмінність від самої себе. Ця парадигма дістала назву екзистенціалізм – філософія існування людини, її буття на межі, буття в граничних станах – туги, жаху, відчаю. Фундаментальною рисою екзистенціалізму, що, власне, й визначає внесок цього напрямку в розвиток філософії, є усвідомлення людини як унікальної, неповторної істоти. Буття кожної людини розглядається як абсолютне. Звідси одна з основних ідей філософії екзистенціалізму – ідея тотожності сутності та існування, що замінила ідею тотожності мислення і буття, характерну для німецької класичної філософії і всієї філософської культури Нового Часу з її гносеологічними домінантами. Іншими словами, магистральна ідея екзистенціалізму – це ідея знаходження сутності лише через існування. У французькому варіанті екзистенціалізму (Ж.-П. Сартр) вона звучить ще більш категорично: існування людини переує його сутності й фактично замінює.

Ключові слова: історичний вимір, типологічний вимір, екзистенціалізм, антропологія.

Nataliia SLIPACHUK,
orcid.org/0000-000106504-3827

Candidate of Philological Sciences,

Senior Lecturer at the Department of English

*Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University
(Kamianets-Podilskyi, Khmelnytskyi region, Ukraine) nataliaslipachuk@gmail.com*

CONCRETE-HISTORICAL AND TYPOLOGICAL DIMENSIONS OF EXISTENCE

The article deals with reviewing the literary concepts of existentialism and principles of the analysis of the artistic embodiment of this phenomenon. We consider it necessary, firstly, to distinguish between philosophical-anthropological and existential interpretation of the human essence and secondly, to establish the difference between literary existentialism as a concrete historical trend which developed in the first half and middle of the 20th century from the existential philosophy as a typological type of the philosophizing and existential type of artistic consciousness.

In recent centuries, philosophical anthropology has sought to elucidate the essence of the human being through its difference from the animal. Representatives of various philosophical trends and currents called it intelligent, eccentric, symbolic, playful, etc. However, in the late nineteenth-early twentieth century, a new paradigm has emerged in the humanistic, in which the human being is treated simply as difference from itself. This paradigm is called existentialism – the philosophy of human existence, its existence on the brink, existence in extreme states like sadness, horror, despair. A fundamental feature of existentialism that actually defines the contribution of this direction is the recognition of the human being as a unique and the only identity. Every human being is considered to be as an absolute. Thus one of the basic ideas of the philosophy of the existentialism is the idea of identity and existence that replaced the idea of identity of thought and existence inherent in the classical German philosophy and the whole philosophical culture of New Age with its epistemological dominants. In other words, the key idea of the existentialism is the idea of finding an entity only because of its existence. It sounds even more categorical in French version (J.-P. Sartre): existentialism is the existence takes priority over essence and actually replaces it

Key words: historical dimension, typological dimension, existentialism, anthropology.

Постановка проблеми. Сутнісною рисою екзистенціалізму є осмислення людини за межами її раціоналізму в само переживанні і співпереживанні, які відкривають двері до істинних таємниць людського Я. «Кайдани рацію спадають. Вітер власного існування вривається в келії філософів, які розмірковують про загальні сутності. Самий потік філософствування наповнюється свободою і життєвістю; він олюднюється» (Хамітов, 2000: 223). Саме в такому сенсі слід розуміти знамените визначення Ж.П. Сартра: «Екзистенціалізм – це гуманізм».

Екзистенціалізм прагне до подолання раціоналістичного ставлення до людини, до подолання «об'єктивізації» людини та є огляданням людини за межами її раціоналізму в само переживанні і співпереживанні, які відкривають двері до істинних таємниць людського «Я». Для екзистенціального розуміння людини першочерговим є усвідомлення того, що ніякі дефініції не можуть адекватно виразити Існування. «Стосовно екзистенціальних понять бажання уникнути дефініцій свідчить про такт», – ці слова Кіркегора стали, як стверджує Н.В. Хамітов із колегами, девізом екзистенціалізму ХХ століття (Хамітов, 2000: 223).

Мета статті. Важливо усвідомити відмінність екзистенціалізму від екзистенціальної філософії – екзистенціального способу філософствування. Останній виникає не в ХХ, і навіть не в ХІХ столітті. Для підтвердження цієї істини досить пригадати Конфуція і Сократа, Сенеку й Августина Блаженного, Паскаля і Ларошфуко.

Виклад основного матеріалу. У строгому, власне філософському дискурсі екзистенціалізм слід розуміти як різновид екзистенціальної філософії, що почав складатися наприкінці ХІХ століття й остаточно оформився в 1930–1940 роки. Основна причина актуалізації екзистенціальної філософії полягає в тому, що вона віддзеркалює сутність нової епохи, коли традиційні релігійні цінності та моральні орієнтири зазнають кризи, втрачають значення абсолютних істин для людини, вона сама глибоко відчуває і переживає стан самотності і пригніченості в загальному потоці Буття.

На межі ХІХ–ХХ століть у різних філософських системах означився перехід від раціональних до нераціональних способів осягнення світу й людини. Це засвідчила і феноменологічна філософія, затвердивши пріоритетність ноуменального (ноумен – те, що не залежить від наших відчуттів) над феноменальним (те, що дається нам виключно через відчуття, тобто завжди неповторне та унікальне), і «філософія життя», що ознаменувала домінування духу над рацією, і філософія екзистен-

ціалізму. У кожному з цих варіантів визначальним стає не загальне, а окреме, не об'єкт, а суб'єкт.

Найбільш продуктивним варіантом «нової» (або в різних інших системних визначеннях – «некласичної», «суб'єктивної», «феноменальної», «персоналістичної») філософії став екзистенціалізм.

Якщо філософська антропологія загалом намагається визначити людину через її відмінність від тварини (людина розумна, ексцентрична, символічна, та, що грає, і так далі), то екзистенціалізм трактує людину насамперед через її відмінність від самої себе і від світу, через осягнення свого Існування як граничного, «на межі».

Порівняно з класичною філософією екзистенціалізм на перше місце ставить не Буття як таке (тобто об'єктивно існуючий Світ), а людську «екзистенцію – снування» (лат. *existentia* – існування). При цьому йдеться про «Існування» не в емпіричному (повсякденно-побутовому), а в метафізичному, трансцендентному сенсі.

Поняття «екзистенція» в середньовіччі використовувалося для позначення онтологічного статусу речей, похідних від Божественної волі, «несамостійних» речей, що не збігаються з власною сутністю. Новітня ж філософія розуміє під екзистенцією достеменно-справжнє людське Існування, тобто глибинний динамічний зв'язок між людиною і Буттям, Універсумом, що невід'ємно включає самоусвідомлення, осягнення складності та багатовимірності власного «Я», відмінність від себе самої. Поняття «Екзистенція» вказує на онтологічно первісні, дорефлективні, самодостатні акти людського розуміння, переживання та само тлумачення, що не зводяться до об'єктивної думки, а насамперед указують на процеси формування рефлексивної раціональної діяльності.

Поняття «екзистенція» передбачає напружений пошук «Я» не лише своєї самості, а й шляхів її трансценденції, тобто зв'язку зі всім, що є «не-Я». Людина здійснює вибір, переходячи від споглядального існування до власного «Я», звільняючись від усього абстрактного, уніфікованого, анонітного. Відтак перевага віддається *собі* як конкретному автентичному суб'єкту, який має бути тим, ким він є у своїй *самості*, а не просто бути. Тут екзистенціальна філософія стикається з екзистенціальною психологією, яка, в свою чергу, має сусідство з аналітичною психологією.

Основне розходження в сучасних поглядах на екзистенцію полягає в з'ясуванні зв'язків (або їх відкиданні, невизнанні) між нею і трансцендентним початком, під яким може розумітися Бог, Буття, Універсум, тобто все те, що зумовлює питання про автономію, свободу, автентичність людського існування.

Інколи екзистенцію трактують як іманентне існування, але частіше – як «Існування-в-Світі». Філософи пропонують різні варіанти виявлення екзистенції, трактуючи її як «присутність», «буття-в-світі», «місце-буття», «тут-буття», «поміж-буття», «закиненість», фундаментальну випадковість, пошук, свободу тощо.

Екзистенція закорінена на людському «Я», її пошуку і вибору; вона завжди корелює зі Світом, усім, що є «Не-Я». Зіткнення зі Світом-Загадкою інспірує екзистенцію. Йдеться, таким чином, про перманентний (безперервний) вибір людиною своїх можливостей, конструювання свого майбутнього, постійну незавершеність особистості, проблематичність і варіативність контактів зі Світом.

Справжнє існування, на думку М. Гайдеггера, пов'язане з умінням суб'єкта збирати себе із розпорошеності щойно пережитого, приходити до самого себе. По суті, про те саме йдеться у працях Ж.-П. Сартра, де він наголошує, що екзистенціалізм вимагає від людини визнання свого авторства над собою й водночас вказує на тотальну невідповідність власних виборів, особисту відповідальність та потребу постійного нового пошуку.

Таким чином, можна говорити про такі основоположні критерії екзистенціального розуміння людини:

- 1) окремість-унікальність-абсолютність свого «Я»;
- 2) драматичне переживання стосунків «Я» та всього, що «не-Я»;
- 3) прагнення до усвідомлення власної свідомості; рефлексивна проекція-перевірка «Я» через «не-Я»;
- 4) пріоритет суб'єктивного над об'єктивним, інтроспективність;
- 5) пріоритет «переживання» над логічним і раціональним (сприйняття світу «не розумом, а серцем»);
- 6) сприйняття Буття і власного Існування як такого, що має «особливий» смисл, інспірований трансцендентними чинниками (Бог, Абсолют, Ніщо, Світова Воля);
- 7) гостре відчуття-переживання таких внутрішніх станів, як Страх, Жах, Відчай, Нудьга, Терпіння, Смерть.

При цьому слід пам'ятати, що коли йдеться про страх, то мається на увазі не малодушність чи фізичне переживання жаху та його психологічний зміст, а метафізичне потрясіння прозрілої людини, перед якою немов би зненацька відкрилася раніше їй невідома прірва буття, відбираючи спокій, залишаючи ризик діяльності, відчуття того, що успіх будь-якої справи не гарантований.

Інколи екзистенціальне світовідчуття отожднюють із песимізмом, однак таке розуміння видається надто спрощеним. Про це свідчать численні висловлювання представників різних гілок екзистенціалізму: «людині властивий мужній відчай» (С. Кіркегор); екзистенціалізм – це шлях до Бога та істини (Г. Марсель); «світу потрібен позитивний екзистенціалізм» (Н. Абаньяно). Навіть Камю не можна назвати песимістом, адже Сізіф мужньо, стоїчно продовжує свою Працю-Існування. Парадокс екзистенціального вибору в екзистенціалізмі полягає в тому, що для екзистенціаліста вибору немає, він має неухильно виконувати свій обов'язок.

Щоб зрозуміти специфіку екзистенціального світосприйняття, варто поставити питання про історію виникнення екзистенціалізму. У більшості підручників екзистенціалізм «починається» прямо з Камю і Сартра та йдеться лише про визнання абсурдності світу й людського життя. В кращому випадку його історію ведуть від Кіркегора, трактуючи екзистенціалізм як «абсолютну унікальність людського буття, не зафіксовану мовою понять...» (Ковалів та інші, 2007: 316-318).

Строго кажучи, в конкретно-історичному плані походження феномена екзистенції, екзистенціальності, екзистенціального світосприйняття та виникаючої на його основі екзистенціальної філософії (екзистенціального способу філософування) визначити досить важко. Більшість філософів схиляються до того, що екзистенціалізм як особливе світовідчуття та особливий спосіб пізнання і самопізнання виник не в Новітню і навіть не в Нову добу, а існував завжди та повсюдно, уваріантноючись в певні епохи в силу різних причин. В античності його існування своїми поглядами на людину і світ засвідчували Платон і Сократ (на відміну від Аристотеля, для якого ближчим є об'єктивоване світобачення), на Близькому Сході – пророки і такі «біблійні персонажі», як Іов, Іона, Еклезіаст, у Китаї і Південно-Східному регіоні – Конфуцій, Лао-Цзи, даосизм, певною мірою буддизм.

Пізніше екзистенціальне розуміння людини демонстрували Сенека й Августин Блаженний, Паскаль і Ларошфуко, Монтень і Шопенгауер. У літературі ж екзистенціалістами були Сервантес і пізній Шекспір, Шеллі і Баратинський, Лермонтов і Нерваль, Достоевський та Ібсен. А в літературі ХХ століття до екзистенціалізму більшою чи меншою мірою були близькі майже всі видатні митці – від Конрада й Аполлінера, Кафки і Камю до Зюскінда і Кундери. Тобто скрізь, де спостерігаються спроби відповісти на кардинальні, фундаментальні проблеми

Людини і Буття через саму людину і зв'язок Людина-Буття, Сутність-Існування на дискурсивному рівні, тобто активному діалозі цих понять, маємо справу з екзистенціальним світобаченням, екзистенціальною філософією (або екзистенціальним способом філософствування).

Натомість власне екзистенціалізм – це особливий варіант екзистенціальної філософії, викликаний до життя у перехідну добу кінця XIX – початку XX століття на ґрунті руйнації традиційних цінностей та орієнтирів, в момент різкого загострення настроїв відчуження, пригніченості людини, її самотності і деіндивідуалізації, але й водночас спроб протистояти дегуманізації Буття.

Отже, екзистенціальне світосприйняття (або, інакше кажучи, екзистенціальна свідомість) за своїми витоками та можливостями пізнання Людини й Буття є феноменом загальнолюдським, наднаціональним і значною мірою над історичним, хоча може актуалізуватися всіма цими чинниками, тобто національним, соціальним, історичним.

Якщо в індивідуально-особистісному вимірі екзистенціальне світовідчуття може бути викликано будь-яким чинником, то в історичному масштабі слід говорити про актуалізацію екзистенціального способу світовідчуття і філософствування в певні історичні епохи, найчастіше в перехідні епохи, наприклад, на рубежі XV–XVI століть (епоха Реформації), на межі XVIII–XIX та XIX–XX століть.

Перші спроби теоретичного усвідомлення екзистенціального світосприйняття належать данському філософу С. Кіркегору – основоположнику сучасного філософського екзистенціалізму, зокрема його релігійного напрямку (праці «Страх і тремтіння», «Хвороба до смерті» та інших). Як певну філософську систему Кіркегор протиставив екзистенціалізм системі об'єктивістської філософії Гегеля та іншим способам суто раціонального, логічного пізнання світу й людини. Кіркегор вказував на обмеженість картезіанства та детермінізму, критикував соціальний і науково-технічний прогресизм, їхню неспроможність досягти достеменно-справжню, цілісну екзистенцію людини.

Кіркегор сформулював одну із засадних ідей екзистенціальної антропології, згідно з якою Новий час поставив проблему атомізації людського «Я» й актуалізації проблеми «Іншого», коли «Я» втрачає свою певність і стабільність, загострюється відчуття роздвоєності, сприйняття власного «Его» як неідентичного самому собі.

Автор «Страхи і тремтіння» означив три етапи (щаблі) на шляху до справжнього існування: естетичний, що виходить із настанови на насолоду; етичний, в якому в першу чергу акцентується

роль обов'язку в існуванні людини; релігійний, що стверджує страждання, прилучення до долі Христа як принцип життєвого існування-діяльності.

Кіркегор розуміє Істину як таємницю буття того, хто мислить і переживає, коли вона корелює (співвідноситься) зі станом душевної достеменності. В текстах Кіркегора це набуває форми лірико-сповідальної медитації.

Послідовне протиставлення Кіркегором життєвих явищ (віра, надія, любов, страждання, турботи, хвороби тощо) пізнавальним, логоцентричним стало актуальним після Першої світової війни, коли загострилася криза гуманістичної цивілізації.

Таке протиставлення підтвердилося художньою практикою модернізму (в різних його варіантах), зокрема в теоретично усвідомленій художній версії екзистенціалізму, наявній у творчості А. Камю, Ж.-П. Сартра, С. де Бовуар. Центральною фігурою в цьому колі є, безперечно, Сартр. Філософська революція щодо розуміння Людини і її стосунків зі Світом, яка була розпочата Шопенгауером та Кіркегором і надалі продовжена Ніцше, саме Сартром була доведена до граничного увиразнювання, зокрема в формулі: «Немає ніякого іншого світу, окрім світу людини, світу людської суб'єктивності...».

Екзистенціалізм опинився в епіцентрі інтелектуальних дискусій XX століття, зокрема, помітною була його полеміка з марксизмом, психоаналізом, структуралізмом із приводу можливостей спростовуваних ним об'єктивних методологій детермінізму, наполягання на неспроможності традиційного пізнання людського ества, потреби припустити наявність у світовому просторі автономної точки – щілини свободи, відштовхуючись від якої індивід має самостверджуватися, руйнувати віджиті структури та будувати нові.

Екзистенціальні настанови спрямовувалися на подолання проголошених нежиттєздатними сциєнтичних та каузальних інерцій, утвердження специфіки достеменного існування, що розкривається у творчості, свободі, особистій відповідальності, утвердження сократичного самопізнання, стоїцизму. В цьому сенсі екзистенціалізм був суголосний «філософії життя», феноменології Е. Гуссерля (ідея «життєвого світу»), французькому персоналізму та німецькій діалектичній теології, філософським концепціям М. Гайдеггера, К. Ясперса, Л. Шестова, М. Бердяєва, М. Бубера, Н. Аббаньяно, М. де Унамуно, Х. Ортега-і-Гасет, М. Мерло-Понті. Так, останній доповнював концепції екзистенціалізму доведенням існування дорефлексивного пізнання, гострого переживання людиною стану своєї дискомфортної самотності

в сьогоднішній, в конкретному осягненні себе як «буття-в-світі», що реалізується «тут-і-тепер».

Отже, екзистенціальне світосприймання (так само, як екзистенціальна філософія, яка є теоретично усвідомленим відповідником такого типу світосприйняття) на відміну від екзистенціалізму як особливого напрямку в європейській літературі та філософії ХХ століття є поняттям, що має типологічний вимір. Саме в такому значенні поняття «екзистенціальність» набуває інваріантного значення стосовно конкретно-історичних форм екзистенціальної філософії, до яких зазвичай відносять «нераціональний», психологічний екзистенціалізм С. Кіркегора, онтологічний екзистенціалізм М. Гайдеггера, абсурдний екзистенціалізм А. Камю, атеїстично-гуманістичний екзистенціалізм Сартра.

Типологічні ознаки екзистенціального світосприйняття можна віднайти у творах різних авторів світової літератури ХХ століття: А. Мальро,

А. Жіда, Дж. Конрада, Д.Г. Лоуренса, Ф. Кафки, Т. Манна, Г. Гессе, М. де Унамуно, Е. Гемінгвея, Н. Мейлера, Дж. Болдуїна, А. Мердок, В. Голдінга, Е. Йонеско, пізнього А. Дебліна, М. Фріша, Ф. Дюренмата, А. Платонова, Кобо Абе, Кендзабуро Ое та інших. У всіх цих певною мірою відмінних варіантах літературного екзистенціалізму йдеться про зв'язок Існування людини з Буттям (Вищим началом), кореляцію конкретних проблем людського Існування з кардинальними загальними проблемами Буття.

Висновки. Таким чином, відмінність літературного екзистенціалізму як напрямку в літературі та філософії, що склався в першій половині і середині ХХ століття, від екзистенціальної філософії як особливого способу філософствування і відповідного йому екзистенціального типу художньої свідомості слід розглядати, як відмінність конкретно-історичного явища від його типологічного виміру, як окремий варіант певного інваріанту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Заманская В. В. Экзистенциальная традиция в русской литературе XX века. Диалоги на границах столетий : учеб. пособие. Москва : Флинта, 2002. 304 с.
2. Кьеркегор С. Страх и трепет / пер. и комм. Н. В. Исаевой. Москва : ТЕРРА-Книжный клуб, 1998. 384 с.
3. Літературознавча енциклопедія / Ковалів Ю.І. та ін. Київ : Академія, 2007. Т. 1. 608 с.
4. Хамітов Н. В. Історія філософії. Проблема людини та її меж : навч. посіб. Київ : Наукова думка, 2000. 273 с.
5. Bohlmann, Otto. Conrad's Existentialism. New York : St. Martin's Press, 1991. 234 p.
6. Das R. J. Joseph Conrad : A Study in Existential Vision. New Delhi : Associated Publishing House, 1980. 132 p.

REFERENCES

1. Zamanskaia V. V. Ekzystencyalnaia tradyciia v russkoi literature XX veka. Dialogi na granicah stoletyi. [Existential tradition in the Russian literature of the XX century. Dialogue on the border of the centuries]. Moscow : Flinta, 2002. 304 p. [in Russian].
2. Kerkegor S. Strakh i trepet. [Fear and trembling]. Moscow : TERRA-Khuzhnui klub, 1998. 384 p. [in Russian].
3. Literaturoznavcha encyklopediia. [Literary encyclopedia]. Kyiv : Akademiia, 2007. T. 1. 608 p. [in Ukrainian].
4. Khamitov N. V. Istoriia filosofii. Problema liudyny ta ii mezh. [History of philosophy. The problem of a human being and its borders]. Kyiv : Naukova dumka, 2000. 273 p. [in Ukrainian].
5. Bohlmann, Otto. Conrad's Existentialism. New York : St. Martin's Press, 1991. 234 p.
6. Das R. J. Joseph Conrad : A Study in Existential Vision. New Delhi : Associated Publishing House, 1980. 132 p.